

VERSCHIEDENES

A finn és a magyar mondák típusairól

LANDGRAF Ildikó

A monda az európai folklór alapvető és meghatározó műfaja. Már a XIX. század elején, a népköltészet felfedezésének hajnalán gyűjtöttek mondákat. Különösen a Grimm testvérek munkáját, a *Deutsche Sagen* megjelenését követően fordult az érdeklődés e történetek felé, amiben a népköltészet kutatói a népnek a természetről és a történelemtől alkotott ismereteit látták összegezve. Grimmék könyvük előszavában nem fogalmazták meg a monda definícióját, csak a következő megállapítást tették: „Das Märchen ist poetischer, die Sage historischer” (Grimm, 1956, 7). Ezt a megközelítést követte hosszú ideig a folklórkutatás. A kutatók definíció helyett a mondát a másik alapvető műfajhoz, a meséhez viszonyítva igyekeztek körülírni. (A mese elsősorban szórakoztat, a monda pedig tanítani akar. Benfey 1892, 158; A mese fikció, a monda igaz. Ranke 1935, 11–25. A mese ábrázolásmódja egysíkú, a mondáé viszont többsíkú. Lüthi, 1961.)

Az 1950-es évekre valamennyi országban a módszeres és tudományos gyűjtések eredményeként gazdag mondabázis állt össze. Az anyag áttekintése és rendezése során vetődött fel a folkloristák körében a gondolat, hogy a korábbi rendszerezési kísérleteken (Aarne 1918, Sinninghe 1943) túllépve új csoportosítást alakítsanak ki, majd ezt követően a mesekatalógusok mintájára készüljenek monda-katalógusok is. A nemzeti monda-katalógusok segítségével föltárulna az egyes területek mondakincse, közkinccsé válna, hogy milyen mondafajták és mondatípusok léteznek, azok milyen széles körben ismertek, ill. melyek a leggyakoribb vándormondák. A nemzeti katalógusok segítségével pedig össze lehetne állítani egy európai – vagy még szélesebb körű – típusmutatót. A közös szempontok kialakítására hívták össze 1963-ban Budapesten az International for Folk Narrative Research tanácskozását (Dömötör, 1964, 12–24). Természetesnek tűnt, hogy a munka első lépéseként meg kell határozni a kérdéses műfajt. Ezt több előadó meg is kísérelte, de olyan

meghatározás itt sem született, amit azóta egységesen követne a nemzetközi folklorisztika.

A következő kérdés a rendszerezés alapelve volt: milyen szempontok szerint csoportosítsák a mondákat. Szakítottak a Grimm testvérek által megnevezett két kategóriával, ők ugyanis a mondákat két nagy csoportra osztották: történeti mondákra és helyi mondákra. Ez a csoportosítás az idők során szűknek bizonyult, ugyanis a mondáknak olyan új fajtáit jegyezték le, melyek egyik csoportba se fértek bele. A másik gondot az okozta, hogy nem határozták meg pontosan, mit is értenek az egyes fogalmak alatt. A későbbiek során ezek értelmezésében különbségek mutatkoztak, és a helyi monda fogalmának használata egyre problematikusabbá vált (erre a későbbiekben még visszatérek). A konferencia során a következő klasszifikáció jött létre:

1. Eredetmagyarázó és a világ végéről szóló mondák
2. Történeti és kultúrtörténeti mondák
3. Mítikus (hiedelem-) mondák
4. Vallásos legendák

Az egyes mondafajtákon belül csak a legfontosabb tematikus egységeket alakították ki, de a részletek kidolgozását az egyes katalógusok készítőire hagyták. A tanácskozás óta hosszú idő eltelt, de csak néhány hiedelemmonda-katalógus készült el, a többi várat magára – az európai összevetéssel együtt. A katalógus hosszú, fáradtságos munka, hiszen hatalmas adatbázissal kell dolgozni. Bár napjainkban ezt a munkát már megkönnyítené a számítógép, a katalógusok mégsem készülnek el. Az adatmennyiségen túl én sokkal inkább a következőkben látom a magyarázatot:

A mondai műfajhatárok problematikája

Az egyes történetek elemzése során válik nyilvánvalóvá, hogy milyen nehéz a narratívok műfaji besorolása. Az elmondott történetekben több elbeszélő műfaj jellemvonása is tetten érhető. A mondák több ponton érintkeznek a mese különböző fajtáival, az adomával, az igaz történetekkel. Nehéz megmondani például, hogy hol húzódik a határ az eredetmagyarázó mondák és a legendamesék között; egy nevezetes eseményről szóló memorat és az igaz történet, vagy egy híres emberről szóló történeti monda és anekdota között. Hiába születtek definíciók a fent említett műfajokra, a szövegekben a műfaj-

kritériumok keverednek. Talán ez a magyarázata annak, hogy az újabb folklorisztikai kutatások a szövegek elemzésekor az *elbeszélés* vagy *narratív* elnevezéseket, fogalmakat használják, az egyes történetek elemzésekor feltüntetve, hogy milyen műfaji sajátosságokat mutatnak.

A mondafajták közötti határok problematikája

Mint fentebb láttuk, az 1963-as tanácskozás a monda műfaján belül négy alcsoportot, fajtát különített el. Nemcsak a narratív műfajok, hanem az egyes mondafajták között is elmosódottak a határok. A tanácskozáson is, s azóta is előkerült számos problémás kérdés, pl.:

– Történeti- vagy hiedelemmondák-e a kincsmondák, melyek arról szólnak, hogy valami értékes dolgot háború vagy más nevezetes esemény idején elásnak, és ezeket többnyire különböző hiedelem-lények őrzik, vagy segítenek a megtalálásukban.

– Ugyanez a kérdés a bűn és bűnhődés tematikájú mondák kapcsán is. Ezek a mondák egy világi vagy egyházi törvény, vagy egy tabu megsértését (dologtiltó napon végzett munka) mesélik el. A büntetés lehet kövé válás, elsüllyedés vagy egyszerű halál.

– Eredetmagyarázó mondák vagy vallásos legendák-e az isteni teremtetésekről szóló, vagy a Jézus Krisztus, illetve Szent Péter által véghezvitt csodatételek elbeszélései.

A mondává érés lépcsőfokai, valamint a rendszerezés alapegysége

A monda egyik műfaji sajátosságának tarthatjuk, hogy egy konkrét, megtörtént vagy megtörténtnek hitt esetből tipikus történetet formál. Von Sydow az élménytől a költői műfajjá válás szakaszait a következő fogalmakkal írja le. Az első szakasz a *dite* – egy esemény élményszerű elmondása. A második a *memorat* – a rendkívüli eset elmondása még nem kapott költői formát, az elbeszélő egyes szám első személyben beszél, de a történetben már felbukkanhat egy-egy mondai motívum. A végső szakasz a *fabulat* – a már kialakult, tipizált, költőileg megformált, folklorizálódott monda. Bár von Sydow ezeket a kategóriákat a hiedelemmondákra dolgozta ki, de a többi mondafajtában is megkülönböztethetők ezek a lépcsőfokok (Von Sydow, 1948).

Ezek után felvetődik, hogy a rendszerezés, egy esetleges katalógus csak a mondává érett szövegeket vegye-e figyelembe, vagy az élményszerű történeteket, a fenti terminológia szerinti memoratokat is dolgozza-e fel. Ezek nélkül hiányos, torz képet kapunk egy nép hiedelmeiről vagy történeti tudatáról. Viszont abban az esetben, ha ezeket a történeteket is szem előtt tartják, a rendszerezés egysége nem lehet a típus. (Típuson a szüzsé egyedi vonásaitól elvonatkoztatott tartalmi kategória értendő. Mivel a legfejlettebb szövegszerveződési szintű, fabulat jellegű szövegek is helyhez, időhöz kötöttek és van bennük valami személyes megnyilvánulás, a mesekatalógusok által használt típusfogalom amúgy sem használható a mondák rendszerezésére. Másik rendszerezési egységként felmerülhet a motívum, amely a folkóralakításokban megtalálható, a hagyományozódás során változatlan formában fennmaradó legkisebb tartalmi elem. Ez viszont túlságosan szűk kategória a rendszerezés számára. Ezért Voigt Vilmos már a 60-as években felvetette, hogy szerencsésebb lenne a típus vagy a motívum helyett a komplex tartalmi kategóriát venni a monda rendszerezési alapjául. A komplex fogalma a mondaszerű történetnek az az állapota, amikor már nemcsak az állandósult motívumok alakulnak ki, hanem ezek össze is kapcsolódnak, de összekapcsolódásuk még esetleges, nem éri el a típusok szövegszerveződési szintjét, nem mutatkoznak azok az esztétikai, műfaji törvényszerűségek, amelyek a már állandósult típusokra jellemzőek. A komplexre nagyfokú aktualitás jellemző, egy-egy kisebb közösség lokális hagyományaként jelennek meg (Voigt, 1965). Ám a felvetett kategória azon túl, hogy követhetőnek tűnt a folkloristák számára, a gyakorlatban visszhangtalan maradt.

A rendszerezés alapelveinek kialakulatlansága nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi folklorisztika hiányossága is. A már többször említett szimpóziumon a résztvevők a mondafajtáknak csak a fő csoportjait alakították ki. A történeti mondákon belül hat nagy tematikus egységet állapítottak meg:

1. Emberi létesítmények keletkezéséhez fűződő mondák – alapítási mondák;
2. Helyekhez fűződő mondák;
3. Östörténeti mondák;
4. Háborúk;
5. Hősökről szóló mondák;
6. Bűn és bűnhődés.

A hiedelemmondákon belül 16 nagy egységet különböztettek meg:

1. Sors, végzet, előjelek	9. Ördög
2. Halál és halottak	10. Betegségdémonok
3. Kísértet	11. Természetfeletti javakkal és erővel rendelkező emberek
4. Szellemek vonulása	12. Mitikus állatok
5. Túlvilágjárás	13. Kincs
6. Természeti démonok	14. Természetfeletti lények
7. Váltott gyerek	15. Mágikus tárgyak
8. Elvarázsolt lények	16. Tabu

Alcsoportokat azért nem határoztak meg, mert úgy vélték, annak a nemzeti mondaanyaghoz kell alkalmazkodnia. El akarták kerülni azt, amit Sinninghe (1943) vetett fel Antti Aarne történeti és helyi monda katalógusa kapcsán, miszerint az olyan rendszerezés, amelyben Maunu Tavast vagy Klaus Kurki egy mondacsoportot jelölnek, nem használható más nemzet katalóguskészítői által. Ha az alcsoportokat nem is, de a rendszerezés alapegységét – mondatípus, motívum vagy esetleg valami más – jó lett volna megnevezni. Így éppen az egységes alapelv szenvedett csorbát, s a rendszerők bizonytalanságban maradtak.

Ezekkel a felvetett kérdésekkel a Magyar Történeti Mondaarchívum rendezése során szembesültem. Az Archívum az elkészítendő magyar történeti mondakatalógus forrásbázisa. Kerestem a kapcsolódó szálakat, hogy Európa más országaiban hol állnak a nemzeti katalógusok készítésében, miként birkóznak meg a felvetett problémákkal. Így jutottam el a finn történeti mondák rendszerezési kísérletéhez. Antti Aarne már korábban említett katalógusán kívül 1973-ban megjelent Pirkko-Liisa Rausmaa angol nyelvű katalógusa, mely a Finn Irodalmi Társaság (SKS) Folklór Archívumának alapján igyekszik számba venni a finn történeti mondaanyagot. A rendszerezési kísérletek összevetése előtt igyekeztem föltérképezni a finn mondatautatót, elsősorban annak terminológia-használatát, ill. a finn monda helyét a népköltészeti műfajstruktúrában.

Magyar és finn mondatterminológia a mondakutatások tükrében

Monda ~ tarina

A monda szó a magyar folklorisztika által használt terminus technicus. A nyelvújítás korából származik és a *mende-monda* ikerszóból vonták el. A népnyelv eredetileg nem ismerte, ott az „igaz történet”, „história” kifejezések éltek és élnek. Finn megfelelője a *tarina*, népnyelvi megfelelője a *historia, juttu*.

A mondák sajátosságaiként a következők fogalmazhatók meg mind a két folklorisztikában:

- a mindennapitól eltérő, figyelmet keltő, nagyjelentőségű dolgokról, eseményekről szólnak;
- a mondát mind a mesélők, mind hallgatók igazságnak gondolják.

Outi Lehtipuro vetette fel, hogy ez a vonás megkérdőjelezhető, mert az újabb gyűjtések alapján ma már egyáltalán nem biztos, hogy a hallgatóság, vagy maga a mesélő megtörténtnek hiszi-e a mondát.

Mind a finn, mind a magyar achívumokban sokkal több hiedelemmonda található, mint történeti vagy eredetmagyarázó monda. De ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy sokkal több hiedelemanyagot gyűjtöttek, mint történeti mondát, irántuk az érdeklődés mindig is nagyobb volt. Nem véletlen tehát, hogy éppen ennek a mondafajtának készült el a magyar és a finn mutatója is. A hiedelemmondák rendszerezése valamivel könnyebbnek tűnik, mint a történeti mondáké vagy a legendáké. A hiedelemmondákat a történetben feltűnő hiedelemleányok alapján szokták rendszerezni, ezek nemzetközi általánosságokat mutatnak.

Mondarendszerezések

A finn kutatás ebben előrébb jár, mint a magyar, ugyanis – ha az egyes mondafajták mutatóit vesszük figyelembe – a finnek földolgozták a hiedelemmondákat (Simonsuuri 1961). Igaz, a magyar hiedelemmondakatalógus is elkészült, de valamivel később (Bihari 1980). A finn történeti mondákat elsőként Antti Aarne rendszerezte még 1912-ben. Később Lauri Simonsuuri adott áttekintést a finn történeti mondaanyagáról. Tematikus csoportokat alakított ki, és mindegyikre hozott példát. A könyv célja az áttekintés volt, annak feltérképezése, hogy milyen mondatípusok jellemzik a finn folklórt, nem pedig egy katalógus megírása (Simonsuuri 1951). Az általa ki-

alakított csoportokat vette át, és pontosította később Pirkko-Liisa Rausmaa (Rausmaa–Rokala 1973). A magyar történeti mondakatalógus még csak készülóban van, a korábban említett nehézségeken túl az egyes tematikus alcsoportok megnevezései is hiányoznak (Dobos 1971).

A finn nyelvű mondákon túl rendszerezték, és három kötetben meg is jelentették a finnországi svéd mondák gyűjteményét. Tematikájában a finn mondák világához nagyon közel állnak ezek a mondák. A könyv fogalomhasználatán érződik a német és a skandináv folklorisztika hatása is, ugyanis a történeti mondákon belül különbséget tesz a kultúrtörténeti és a hősokról szóló mondák között. A harmadik kötetben a hiedelemmondák kaptak helyet.

Történeti monda ~ historiallinen tarina, helyi monda ~ paikallistarina

Korábban már szóba került, hogy az első mondagyűjteményben a Grimm testvérek a mondáknak két nagy csoportját különítették el, a helyi és a történeti mondákat. A fogalmak használata körüli bizonytalanság mind a két folklorisztikában megvan, ami az eredeti kidolgozatlanosságra vezethető vissza.

A Magyarország Néprajza első kiadásában Solymossy Sándor így értelmezi a helyi mondát: „Alcsoportok szerint általánosan elfogadott megkülönböztetés ma is a Grimmék százévvvel ezelőtti felosztása történeti és helyi mondákra. Nem merült fel ellene soha kifogás. A mondák valóban nagy általánosságban e kettős kategória szerint oszlanak meg. A történeti mondákban az emberi hős a fontos, aki kifejeződő központja a róla szóló elbeszéléseknek, a helyi mondák főképp a természeti jelenségeknek, rendellenes és magyarázatra szoruló földrajzi adottságoknak keletkezését törekszenek elbeszélés formájában érthetővé tenni.” (Solymossy 1935, 187.)

A *helyi monda* ebben az esetben tematikai különbséget mutat a *történeti mondához* képest. A „helyi” szó úgy értelmezhető, hogy egy konkrét, bizonyos helyhez, jelenséghez kapcsolódó történetről van szó.

A Magyar Néprajzi Lexikon *helyi monda* szócikke szerint ez „egy kisebb körzetben, tájegységben belül ismert monda”. A témája szerint lehet történeti-, eredetmagyarázó vagy hiedelemmonda. Tehát itt az elterjedtség a döntő szempont, hozzáfűzve azonban, hogy sok esetben a helyi mondának tartott monda valójában vándormonda

vagy legalábbis vándormotívumokat is tartalmaz. A tordai hasadék-ról szóló monda helyi monda, Torda környékén mesélik a természeti jelenség, a hasadék keletkezésének magyarázataként. De a sziklában látható lábnyom általánosan ismert vándormotívum.

Lauri Simonsuuri *Kotiseudun tarinoita* című munkájában témájuk szerint rendszerezi a finn történeti mondákat. Ez a finn történeti mondatakutató nagy összefoglalása. Előszavában a történeti mondák részeként értelmezi a helyi mondákat. A történeti monda fogalom magában foglalja a történeti hőskről szóló történeteket, a kultúrtörténeti, az alapítási (*asutus*) és helyi mondákat valamint a háborús időkről szóló mondákat. Néhány sorral lejjebb a szerző azt a megállapítást teszi, hogy mind a történeti mondákban, mind a helyi mondákban gyakoriak a természetfölötti vonások, motívumok, ami egyébként a hiedelemmondák jellegzetessége. Itt tehát nem a történeti mondák részeként, hanem külön csoportként kezeli a helyi mondákat (Simonsuuri 1984, 6–7).

A mai finn folklórkutatásoknak a narratív műfajokra vonatkozó álláspontját összegzi a *Kertomusperinne* című kötet. A történeti monda fejezetben Outi Lehtipuro áttekinti a leggyakoribb mondatermínológiákat. A sok elnevezés mögött más és más kritériumok bújnak meg. Interpretációja alapján a helyi monda (*paikallistarina*) és a vándormonda (*vaellustarina*) az elterjedtségre utalnak. Hermann Bausinger kiindulópontját követi, amikor a történeti mondákat olyan elbeszéléseknek nevezi, amelyeknek háttérében valóságos esemény vagy magyarázatot igénylő tárgy áll. (Bausinger a mondaszerű történetek háromféle kiindulópontját különbözteti meg: élmény; valóságos esemény; magyarázatot igénylő tárgy.)

Legenda a finn és a magyar folklórban

A mondák negyedik csoportjaként határozták meg a kutatók a vallásos legendákat. Érdekes módon a finn és a magyar népköltészetben a mondák tekintetében a legnagyobb különbség ezen a területen mutatkozik. Ezt a mondacsoportot a legnehezebb definiálni, mert a legendameséktől, az eredetmagyarázó mondáktól nehéz elválasztani őket. A magyar mondatakutató nem is igazán használja a kifejezést. A magyar kutatás a *legenda* szót többnyire eredeti jelentésében használja, azaz az írott egyházi kultúra műfajaként, a legenda szón a szentek élettörténetét értve, melyet a szentté avatás alkal-

mából állítottak össze, és olvasták fel minden évben a szent ünnepnapján.

A finn irodalom is használja a *legenda* szót ilyen értelemben, ám sokkal gyakrabban értenek alatta népköltészeti műfajcsoportot. A finn legenda fogalom felöleli a legendameséket, az eredetmagyarázó mondáknak azt a csoportját, melyekben a Teremtő vagy Jézus Krisztus szerepel (ezeket prózalegenda elnevezéssel illeti), de ugyancsak így nevezi a kalevalai versmértékű verses legendákat, a *legendarunok*at is. Ez a legendafajta hiányzik a magyar népköltészetből. Leginkább a magyar legendaballadákkal lehet rokonítani. A legenda fogalom ilyen széles körű értelmezésével találkozunk mind a régebbi (Haavio 1949) mind az újabb művekben (Järvinen 1982). A magyar népköltészeti kutatás inkább az eredetmagyarázó monda, illetve a legendamese fogalmakat használja. A legenda megmaradt a hivatásos és a félnépi irodalom műfajának.

E röpké áttekintés is megerősíti azt a véleményt, hogy az egyes nemzetek népköltészeti anyagának összehasonlítása előtt tisztázni kell az adott országok folklorisztikáinak fogalomhasználatát. A mondarendszerezési kísérletek összevetése pedig első lépése lehet egy egységes rendszerű európai mondabázis kialakításának.

Irodalom

- Aarne, Antti, Verzeichnis der finnischen Ursprungssagen und ihrer Varianten. FFC 8. Hamina, 1912.
- Benfey, Theodor, Kleinere Schriften 3. Berlin, 1892.
- Bihari Anna, Magyar hiedelemmonda katalógus. Előmunkálatok a Magyarországi Néprajzhoz, 6. Budapest, 1980.
- Dömötör Tekla, A népmesekutatók nemzetközi értekezlete Budapesten. Ethnographia 75. 1964. 12–24.
- Dobos Ilona, A történeti mondák rendszerezéséről. Ethnographia 81. 1970. 97–112.
- Grimm Brüder, Deutsche Sagen. München, 1956.
- Haavio, Martti: Suomalaisia legendoja. Helsinki, 1949.
- Haavio, Martti: Kansankertomukset. In: Perinnetieto (toim. Vuorela, Toivo). Helsinki, 1967. 143–177

- Järvinen, Irma-Riitta, Legendat. In: Kertomusperinne. Kirjoituksia proosaperinteen lejeista ja tutkimuksesta (toim. Järvinen, Irma-Riitta-Knuuttila, Seppo). SKS Tietolipas 90. Pieksämäki, 1982. 141–158.
- Lehtipuro, Outi, Historialliset tarinat. In: Kertomusperinne. Kirjoituksia proosaperinteen lajeista ja tutkimuksesta (toim. Järvinen, Irma-Riitta-Knuuttila Seppo). SKS Tietolipas 90. Pieksämäki, 1982. 44–55.
- Lüthi, Max, Volksmärchen und Volksage. Bern–München, 1961.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki, Kertomus ja kerronta. Rauma, 1988.
- Magyar Néprajzi Lexikon. (Főszerk. Ortutay Gyula.) Budapest, 1977–1982.
- Ranke, Friedrich, Sage und Märchen. In: Volkssagenforschung. Breslau, 1935.
- Rausmaa, Pirkko-Liisa–Rokala, Kristina: Catalogues of Finnish Anecdotes and Historical, Local and Religious Legends. NIF Publications No 3. Turku, 1973.
- Simonsuuri, Lauri, Typen und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen. FFC 182. Helsinki, 1961.
- Simonsuuri, Lauri, Kotiseudun tarinoita. Jyväskylä, 1984.
- Sinninghe, J. R. W., Katalog der niederländischen Märchen, Ursprungssagen, Sagen und Legendenvarianten. FFC 132. Helsinki, 1943.
- Solymossy Sándor, Monda. In: A magyarság néprajza. III. Budapest, 1935.
- Sydow, von C. W., Kategorien der Prosa-Volksdichtung. In: Selected Papers on Folklore. Copenhagen, 1948.
- Voigt Vilmos, A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez. Ethnographia 76. 1965. 200–217.